

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a postprint version which may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/76891>

Please be advised that this information was generated on 2019-11-13 and may be subject to change.

Ver rechts in Nederland: Inleiding

Nadat andere West-Europese samenlevingen al geruime tijd getuige waren van de opkomst van ver rechtse populistische partijen die niet zelden tot 25% van de kiezers aan zich wisten te binden, en daarmee de verontwaardiging over zich uitriepen niet in de laatste plaats van (uit) Nederland, heeft Nederland een soortgelijk proces doorgemaakt. Na het uitblijven van een doorbraak voor de Centrum Democraten (CD), kende ook Nederland een spectaculaire opkomst van een partij die het minderhedenvraagstuk centraal zette, toen Fortuyn kenbaar maakte zijn eigen politieke partij op te richten. Alhoewel het 'Fortuynisme' een eigen variant was van de ver rechtse stromingen (zoals elk land zijn eigen ver rechtse stroming identificeert), kunnen we concluderen dat Nederland niet meer zo anders is als Vlaanderen, Frankrijk, Denemarken, Zwitserland en Oostenrijk, waar partijen die zich richten op het immigratie- en integratievraagstuk al langer succes kenden. Met de opkomst van deze partijen zijn nieuwe scheidslijnen in de samenleving zichtbaar geworden; zij die de multiculturele samenleving ondersteunen en zij die een monoculturalistische visie onderschrijven (Fennema & Van der Brug, 2005). Organisaties en partijen die de multiculturele samenleving afwijzen, stellen primair de belangen van autochtonen te behartigen. In sommige gevallen keren de organisaties of partijen zich expliciet tegen migranten. Deze scheidslijn in de samenleving tussen – zoals Ultee, Arts en Flap (2003) het formuleren – 'inheemsen' en 'uitheemsen', of tussen voorstanders van de multiculturele samenleving en tegenstanders roept vragen op over cohesie in de samenleving. De studies in dit themanummer vormen een bijdrage aan de beantwoording van deze vragen.

De achtste monitor Racisme en Extremisme, die in december 2008 verscheen onder redactie van Van Donselaar en Rodrigues, neemt de Partij voor de Vrijheid (PVV) onder de loep en komt tot de conclusie dat de partij gekenmerkt wordt door punten die doorslaggevend zijn in het definiëren van extreemrechts: een "positieve oriëntatie op het eigene, een afkeer van 'het vreemde', van politieke tegenstanders, van gevestigde politiek in het algemeen, en een hang naar het autoritaire" (Davidovic, van Donselaar, Rodrigues & Wagenaar 2008). Het zijn deze aspecten die al in de jaren negentig door Mudde (1996) werden beschouwd als de centrale ideologische aspecten van extreemrechts en die in de meeste eerdere beschrijvingen van het fenomeen voorkwamen. De classificatie van de PVV door de monitor leidde in Nederland tot een storm van reacties, en niet alleen van de zijde van de PVV die het als een

belediging ziet voor de partij en haar kiezers. Het gebruiken van de term extreemrechts is geworden tot een politiek steekspel, waarbij de overige politieke partijen de ‘extreemrechtse’ partij trachten minder aantrekkelijk te maken voor de potentiële kiezer, terwijl de ‘extreemrechtse’ partij zelf zich verder weet te profileren als tegenstander van de gevestigde orde en zich kan neerzetten als slachtoffer (Van Donselaar & Rodrigues, 2006); een proces dat al lang bekend is in Vlaanderen (Lubbers 2001). In Nederland distantieerden zich echter ook veel anderen van het labelen van de PVV als extreemrechts. Sociaal en Cultureel Planbureau directeur Paul Schnabel ziet dat de PVV minder ver gaat dan de vroegere CD van Janmaat in haar voorkeursbeleid voor de eigen groep (discriminatie van andere etnische groepen), en komt zo tot het predicaat ‘nationalistisch conservatief’ (Groen & Kranenberg, 2009). Een term die op haar beurt weer wordt bekritiseerd door Paul Lucardie (2009) – wetenschapper aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen - die de term ‘nationaal-populistisch’ voorstelt. Joop van Holsteyn – hoogleraar politicologie - vindt dat noch de CD noch de PVV als extreemrechts kan worden beschouwd, omdat ‘extreemrechts uit een complex van ideeën bestaat’, maar merkte wel op dat de ‘gevestigde orde’ de term extreemrechts nog nauwelijks durft te gebruiken (Pietersen 2008).

De term extreemrechts is ook onder de meeste internationale onderzoekers in diskrediet geraakt bij het bestuderen van partij(voorkeur)en, alhoewel Coffé, Heyndels en Vermeir (2007) en Carter (2005) ook de laatste jaren de partijen nog zodanig benoemden. De term extremisme wordt momenteel gereserveerd voor buitenparlementaire groepen die als ideologie voeren dat het democratische politieke systeem omver geworpen dient te worden (Rydgren 2007). Daarnaast zijn er groepen die weliswaar kritisch staan tegenover de democratie, maar zich houden aan de politieke spelregels. Naar deze partijen (of groepen) wordt veelal verwezen als ‘radicaal rechts’ (Rydgren 2007; Kitschelt 2007; Van der Brug & Fennema 2007; Mudde 2007; Givens 2005; Norris 2005) ‘rechts-populistisch’ (Ivarsflaten 2005; Swank & Betz 2003) of ‘ver rechts’ (Veugelers & Magnan 2005; Cole 2005). De verwijzing naar de term ‘ver’ of ‘radicaal’ staat met name voor de verwerping van ‘pluralistische waarden’ (Rydgren 2007; Betz 2005).

Volgens verschillende onderzoekers volstaat de unidimensionele betekenis van de links-rechts scheidslijn niet meer om partijen en hun kiezers in te delen. Links-rechts scheidslijnen weerspiegelden vooral sociaaleconomische tegenstellingen en veel minder sociaal-culturele, alhoewel ook in dit themanummer onderzoekers laten zien dat politieke

partijen niet-economische thema's trachten te incorporeren in de bestaande links-rechts tegenstellingen (zie de bijdrage van Van der Brug, Fennema, Van Heerden en De Lange). Middendorp (1991) liet zien dat de sociaal-culturele dimensie al in de jaren zeventig ook in Nederland een grote rol speelde in de motieven van kiezers om een bepaalde partij te kiezen. Sindsdien is er veel aandacht voor deze dimensie, die ook allerlei andere benamingen heeft gekend (materialistisch-postmaterialistisch; autoritair-libertair; GAL-TAN (*green alternative libertarian – traditional authoritarian nationalist*)). Het rechtse karakter van ver rechtse partijen verwijst naar de sociaal-culturele dimensie. Ver rechtse partijen benadrukken veel minder hun economische dan hun sociaal-culturele standpunten. Het sociaal-culturele programma van de partijen richt zich primair op het identiteitsvraagstuk. Daarbij hanteren ze de ideologie van etno-pluralisme, wat inhoudt dat naties uniek zijn en uniek moeten blijven en dat het 'mixin' van mensen en culturen leidt tot het verdwijnen van traditionele en unieke nationale culturen. De verwerping van de multiculturele samenleving is derhalve een belangrijk punt onder ver rechtse groeperingen. Daarbij zij opgemerkt dat ver rechtse partijen zich aanpassen aan de tijdsgeest, door telkens weer andere groepen te problematiseren. Voor Nederland geldt dat het eerst met name migranten uit de voormalige koloniën en gastarbeiders betrof, later asielzoekers, daarna met name tweede generatie migranten, en de laatste jaren vooral moslims. Mudde (2007) heeft recentelijk de nationalistische en exclusionistische ideologie gekenmerkt als 'nativist' en is zo tot een indeling van ver rechtse partijen in Europa gekomen. Ook deze afbakening van ver rechtse partijen heeft al tot discussie geleid waarom bepaalde partijen wel onderzocht werden en andere niet. Zo liet Mudde de Lijst Pim Fortuyn (LPF) buiten beschouwing, terwijl Ivarsflaten (2007) en Norris (2005) deze partij juist wel als mobilisator van ver rechtse sentimenten zagen. De status van een partij als Trots op Nederland (TON) waarvan het programma eveneens begint met de nadruk op de bescherming van de identiteit en de relatie met de multiculturele samenleving, is onbekend. Onderzoekers zijn het echter eens dat alleen partijprogramma's of alleen kenmerken van de kiezers geen voldoende classificatiecriteria bieden (Kitschelt 2007). Daarom wordt wel gekozen voor de breedst mogelijke definiëring van ver rechtse partijen, en om deze vervolgens op allerlei aspecten te vergelijken. Toch zal er altijd een grijs gebied zijn waarin ver rechtse partijen overgaan in conservatieve of louter nationalistische partijen of in extreemrechtse organisaties. Het is daarom interessant om te bezien of hypothesen die afgeleid zijn uit politicologische of sociologische theorieën houdbaar zijn voor een diverse set van partijen en hun dynamiek.

Politieke partijen opereren binnen de kaders van de wet – of trachten de grenzen daarvan op te zoeken. Alhoewel veel ver rechtse partijen regelmatig worden vervolgd wegens racistische uitlatingen van hun afgevaardigden, kennen de meeste ver rechtse partijen geen expliciet racistisch programma meer. Het idee van superioriteit is ingewisseld door uniciteit. Er zijn vele buitenparlementaire groeperingen, maar ook kleine politieke partijen, waar de extremere vormen van dit ‘nativism’ wel degelijk aan de orde van de dag zijn. Wagenaar en Van Donselaar (2008) laten zien dat de extreemrechtse politieke splinterpartijen in Nederland vrijwel allemaal zijn opgeheven. Dat geldt voor Nieuw Rechts, de Nieuwe National Partij en de Nationale Alliantie. De Nationale Volksunie (NVU) lijkt te worden overgenomen door externe radicalen, die koersen naar een antisemitische ideologie. De NVU deed nog wel mee met de Provinciale verkiezingen van 2007 in Gelderland en behaalde toen 0,27% van de stemmen. De buitenparlementaire rol van de NVU wordt echter sterker ingeschat (Wagenaar & Van Donselaar 2008). Naast de NVU zijn er drie andere landelijke extreemrechtse netwerken: de Nationaal-Socialistische Aktie, Blood & Honor en Voorpost. De monitor Racisme en Extremisme indiceert een groeiende groep rechts-extremisten, met een harde kern neo-nazi’s van rond de 400.

Extreemrechtse groeperingen hebben vaak geen natuurlijke band met een ver rechtse politieke partij. Buitenparlementaire extreemrechtse bewegingen hebben een extremere ideologie dan ver rechtse politieke partijen, en vaak tonen ze openlijk sympathie voor het nazisme. Vrijwel alle ver rechtse politieke partijen wensen zich verre te houden van deze extreemrechtse groeperingen. Alhoewel er studies zijn die stellen dat ver rechtse partijen pogen deze groepen aan de achterzijde binnen te houden (Van Donselaar & Rodrigues 2006), zijn er duidelijke voorbeelden van partijen die de extreemrechtse organisaties veroordelen – en niet alleen vanwege electoraal strategische redenen. Waar zitten dan de overeenkomsten tussen ver rechtse partijen en extreemrechtse organisaties? Beide groeperingen baseren zich op het ‘nativism’ (Mudde 2007), waarbij bescherming van de nationale identiteit en de weerstand tegen de multiculturele samenleving voorop staan. Voor zowel ver rechtse partijen als extreemrechtse bewegingen is het onderwerp van nationale identiteit en de bescherming van het eigene door kritiek op andere etnische groepen de kern van de boodschap. Waar ver rechtse partijen hameren op een tijdelijke immigratie stop (LPF), en soms van specifieke groepen (Marokkanen en Turken; PVV), en het tegengaan van het verdwijnen van de eigen cultuur (TON), gaan extreemrechtse organisaties verder en stellen bijvoorbeeld dat ze tegen

rassenvermenging zijn in de overlevingsstrijd van het eigen volk (Blood & Honour) of *strijden* ze voor het behoud van eigen identiteit (Voorpost). Daarnaast affiliëren veel extreemrechtse groepen zich met het nazisme (Blood & Honour; NSA).

Bijdragen aan het themanummer

In dit themanummer ligt de nadruk op het bestuderen van enkele facetten van het parlementair ver rechts. Daar richten de eerste vier bijdragen zich op. De laatste twee bijdragen handelen over het extreemrechtse kader, waarbij motieven van actieve partijleden van zowel ver rechtse partijen als extreemrechtse organisaties zijn onderzocht, en over patronen van racistisch geweld – waarbij we nog maar eens benadrukken dat racistisch geweld ook door ver rechtse partijen wordt verboden.

De laatste tien jaren is er bijzonder veel op het terrein van het parlementaire ver rechts gepubliceerd. De vraag die daarbij steeds centraler is komen te staan is in hoeverre verschillen tussen landen in de successen van ver rechtse partijen verklaard kunnen worden. Daartoe is onderscheid gemaakt tussen vraagzijde en aanbodzijde verklaringen (Lubbers 2001; Lubbers, Gijssberts & Scheepers 2002; Van der Brug & Fennema 2005; Mudde 2007; Rydgren 2007). De vraagzijde verwijst naar de veranderde omstandigheden waarin individuen leven die geleid zouden hebben tot veranderde attitudes waardoor de vraag naar een ver rechtse partij toe- of afneemt. De aanbodzijde verwijst naar de electorale competitie tussen partijen en naar de kenmerken van ver rechtse partijen zelf, zoals hun organisatie en leider. Recente overzichtartikelen (Van der Burg & Fennema 2007; Kitschelt 2007; Rydgren 2007) hebben de stand van zaken in het ver rechtse onderzoek helder weergegeven en hebben verschillende vragen op de agenda gezet. Naast meer aandacht voor de integratie van vraag en aanbod verklaringen, stelt Kitschelt (2007) dat er meer trendvragen moeten worden geformuleerd; welke veranderingen vinden plaats over de tijd in electorale competitie, in media representatie en hoe kunnen we de dynamiek in ver rechtse partijen en stemmers verklaren? Ook Van der Brug en Fennema (2007) zien de integratie van vraag en aanbod verklaringen als veelbelovend voor toekomstig onderzoek. Bovendien stellen zij dat er meer aandacht moet zijn voor de rol van de media. De bijdragen in dit themanummer sluiten daarbij aan en werpen licht op ver rechts in Nederland vanuit het perspectief van de politieke actoren, de competitie tussen politieke partijen, de rol van de media, en het electoraat zelf.

In 1998 was Joop van Holsteyn, samen met Cas Mudde, de redacteur van een verzameling artikelen die bediscussieerd waren tijdens het Politicologenetmaal van 1998 en die gepubliceerd werden in 'Extreem-rechts in Nederland', waarin hij de rol van Hans Janmaat in de Tweede Kamer analyseerde. Nu onderzoeken Joop van Holsteyn en Vincent Post hoe Wilders en Verdonk hun Kamerwerk verrichten aan de hand van de door hen gestelde Kamervragen. Daartoe bestuderen zij de 'woorden en daden' van ver rechtse politici, zoals zij die in Kamervragen naar voren laten komen. De bijdrage laat zien hoe de ver rechtse politici het geluid van de kiezers die zich genegeerd voelen vertolken. Een opvallende bevinding is niet alleen dat Wilders zich beduidend vaker bedient van Kamervragen dan Verdonk, maar ook dat Wilders zich in tegenstelling tot Verdonk sterk op één onderwerp richt: 'het gevaar van de islamisering van Nederland'.

Van de Kamervragen gaan we naar een analyse van de partijprogramma's op de onderwerpen immigratie en integratie. Wouter van der Brug, Meindert Fennema, Sjoerdje van Heerden en Sarah de Lange bestuderen middels kwalitatieve en kwantitatieve inhoudsanalyse de programma's van politieke partijen sinds 1994. Een interessante assumptie die zij testen is dat bestaande partijen het politieke debat omtrent immigratie en integratie hebben geïntegreerd in de bestaande links-rechts verhoudingen. Daartoe worden de programma's van de CD, de LPF en de PVV onderling en met alle andere politieke partijen vergeleken. Deze vergelijking over de tijd geeft een mooi beeld van hoe de partijen anders dan de ver rechtse zijn veranderd in hun aandacht voor de onderwerpen immigratie en integratie. De verandering maakt duidelijk dat partijen in 1994 nog vaak kozen voor een multicultureel discours, maar sinds 2002 vaker een assimilatie discours verkiezen. De posities van de CD, LPF en PVV lijken sterk op elkaar.

Pytrik Schafraad, Fred Wester en Peer Scheepers bedienen zich ook van inhoudsanalyses, maar zij hebben de berichtgeving over ver rechts in de Nederlandse pers bestudeerd. In hun bijdrage doen zij verslag van het onderzoek over een periode van 18 jaar, om te bezien of de verslaggeving over ver rechts is veranderd, en in hoeverre ver rechts in de pers wordt geassocieerd met negatieve of positieve attitudes. Daartoe werpen zij licht op de vraag of ver rechtse partijen inderdaad worden 'dodgezwegen' zoals Janmaat dikwijls betuigde, of dat ver rechtse politieke partijen worden 'gedemoniseerd', zoals na de moord op de Fortuyn veelvuldig werd beweerd. De onderzoekers laten zien dat tussen 1986 en 2004 de

media-aandacht voornamelijk gericht bleef op de meest controversiële aspecten van ver rechts.

De vierde bijdrage – van Marcel Lubbers, Eva Jaspers en Peer Scheepers – richt zich op de kenmerken van de kiezers van de PVV en TON, en de dynamiek in het Nederlandse ver rechtse electoraat. De auteurs onderzoeken of de stemmers op de CD de LPF verkozen in 2002, en of LPF kiezers uit 2002 overstappen naar de PVV en TON. Tevens onderzoeken zij of hypothesen afgeleid van de klassieke vraagzijde theorieën opgeld doen voor het stemmen op de PVV en TON, en in hoeverre dat te vergelijken is met het stemmen op de LPF. Met unieke longitudinale gegevens waarin respondenten die meededen aan onderzoek in de jaren negentig opnieuw zijn benaderd, laten de auteurs zien dat ver rechtse attitudes in 2008 sterker voorkomen dan voorheen en dat daarmee het potentieel voor ver rechtse partijen groter is dan in de jaren negentig.

Het tweede deel richt zich niet alleen op ver rechtse parlementaire partijen. De bijdrage van Annette Linden beschrijft het onderzoek naar beweegredenen van kaderleden om lid te worden en lid te blijven van extreemrechtse groeperingen, uiteenlopend van Voorpost tot de Centrum Democraten. Het onderzoek is eind jaren negentig uitgevoerd, maar we denken dat het nog altijd inzichtelijk maakt wat beweegredenen van kaderleden zijn om zich actief in te zetten. De bevindingen maken ook duidelijk dat er nogal wat verschillende motieven bestaan om actief te zijn, wat niet zelden leidt tot conflicten in de organisaties. De bijdrage maakt deel uit van de recentelijk verschenen dissertatie van Annette Linden (2009).

De laatste bijdrage staat los van de ver rechtse politieke spelers. Deze bijdrage handelt over de verspreiding van racistisch geweld in Nederland aan het begin van de nieuwe eeuw. Robert Braun toetst hypothesen afgeleid uit de competitie theorie, deprivatie theorie en theorieën over gelegenheidsstructuren. Met een unieke combinatie van politiegegevens, gemeentestatistiek, en media-aandacht onderzoekt hij waar en wanneer de kans op verspreiding van racistisch geweld groter is. Xenofobisch geweld blijkt zich sneller te verspreiden wanneer het resoneert in mediadebatten. Bovendien intensificeert de zichtbaarheid van rellen in de media de verspreiding van xenofobisch geweld.

De recente ontwikkelingen in de Europese verkiezingen komen niet direct aan bod in de bijdragen. In vrijwel alle Europese landen zijn voorbeelden geweest van succesvolle partijen die de bescherming van de nationale identiteit centraal stelden en de multiculturele

samenleving als een bedreiging zagen van deze identiteit. De Deens Volkspartij, het Vlaams Belang, het Front National, de Lega Nord, de Oostenrijkse Vrijheidspartij en het Verbond voor de Toekomst van Oostenrijk hebben opnieuw veel stemmen gekregen. Van belang is tevens de doorbraak van de Britse Nationale Partij (BNP), die voor het eerst twee zetels veroverde met 8% van de Britse stemmen. Ook in Oost-Europa zijn dergelijke partijen succesvol geweest, alhoewel we opmerken dat de partijprogramma's van deze partijen explicieter zijn en meer richting de extreemrechtse organisaties gaan. De Groot Roemenië Partij streeft naar hereniging van Roemenië, Transsylvanië en Moldavië, en behaalde 9% van de stemmen. De Bulgaarse Nationale Aanvalsunie kreeg 12% van de stemmen en richt zich in haar programma met name op zigeuners en de Turkse minderheid in Bulgarije. Hongaren zijn niet alleen het doelwit van de Groot Roemenië partij, maar ook van de Slowaakse Nationale Partij, goed voor 6% van de stemmen. De Beweging voor een Beter Hongarije stelt 'de zigeunerproblematiek' centraal, en behaalde 15% van de stemmen. Ook in de rijkere Europese landen die geen lid zijn van de EU - Noorwegen en Zwitserland - zijn de partijen die het 'nativism' tot speerpunt hebben gemaakt bijzonder succesvol. De Noorse Vooruitgangspartij en de Zwitserse Volkspartij behaalden beiden ruim een kwart van de stemmen in de laatste nationale verkiezingen.

De PVV behaalde 17% van de stemmen in de Europese verkiezingen. Daarmee behaalde de PVV een even groot percentage als de LPF in 2002 in de Tweede Kamer verkiezingen. Er is geen reden om aan te nemen dat 17% het maximale aandeel stemmen zal zijn. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat, wanneer ver rechtse partijen in Oostenrijk, Noorwegen, Zwitserland en Vlaanderen tussen de 20 en 30% van de stemmen weten te behalen, dat ook mogelijk is in Nederland. In veel regio's scoorde de PVV al ruim boven de 20%. De PVV scoorde het minst goed in Wageningen en het Groningse Winsum (6,8%). Het beste resultaat behaalde de PVV in de Europese verkiezingen van 2009 in de gemeente Edam-Volendam (39,8%), waarbij in verscheidene beschouwingen werd opgemerkt dat dat op conto kwam van Volendam (49,9%) en in veel mindere mate van Edam (19,8%) (Walters 2009). Een opvallende constatering is dat in deze gemeente de LPF ook haar beste resultaat boekte in 2002 (31,1%). Uit nieuwe analyses op de gemeentelijke uitslagen blijkt dat er een sterke associatie bestaat tussen de resultaten voor de LPF in 2002 en de PVV in 2009. Daar waar de PVV een beter resultaat boekte in de Europese verkiezingen van 2009 deed de LPF het beter in de Tweede Kamer verkiezingen van 2002 ($r = 0,84$). Deze sterke positieve correlatie

bestaat ook met de uitslagen voor de Centrum Democraten in 1994, toen Janmaat met 3 zetels in het Nederlandse parlement kwam. Hoe beter de uitslag voor de CD in 1994, des te beter ook de uitslag voor de LPF in 2002 ($r = 0,72$) en de PVV in 2009 ($r = 0,64$) (zie Appendix 1). In een aantal bijdragen in dit themanummer komt dan ook expliciet een vergelijking terug tussen CD, LPF en PVV, zowel betreffende de media-aandacht voor deze partijen, de partijprogramma's en de motieven van de kiezers.

Literatuur

- Betz, H.G. (2005). Against the system: radical right-wing populism's challenge to liberal democracy. In Rydgren, J. (ed.). *Movements of exclusion: Radical Right-wing Populism in the Western World*. New York: Nova Science.
- Carter, E. (2005). *The Extreme Right in Western Europe*. Manchester University Press, Manchester.
- CBS (2009). Verkiezingen, Regionaal. www.cbs.nl.
- Coffé, H., Heyndels, B. & Vermeir, J. (2007). Fertile grounds for extreme right-wing parties: Explaining the Vlaams Blok's electoral success. *Electoral studies*, 26, 2: 142-55.
- Cole, A. (2005). Old versus new right? The ideological positioning of parties of the far right. *European Journal of Political Research*, 44, 2: 203-30.
- Davidovic, M., Van Donselaar, J. Rodrigues, P.R. & Wagenaar, W. (2008). Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV. In: Van Donselaar, J. & Rodrigues, P. R. (red). *Monitor Racisme en Extremisme. Achtste rapportage*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Fennema, M. & Van der Brug, W. (2005). Nederlandse anti-immigratiepartijen in Europees perspectief. In: F. Van Tubergen & I. Maas (red.) *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press. Pp. 63-87.
- Givens, T. (2005). *Voting Radical Right in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Groen, J. & Kranenberg, A. (2009). 'PVV verwoordt wat velen denken'. Bij zorgen om het vrije woord draait het volgens SCP-directeur uiteindelijk om de vraag : van wie is dit land? *De Volkskrant*, 23 februari 2009, p.3.
- Ivarsflaten, E. (2005). The vulnerable populist right parties: No economic realignment fuelling their electoral success. *European Journal of Political Research*, 44, 3: 465-92.

- Kitschelt, H. (2007). Growth and persistence of the radical right in postindustrial democracies: Advances and challenges in comparative research. *West European Politics*, 30, 5: 1176-1206.
- Linden, A. (2009). *Besmet. Levenslopen en motieven van extreemrechts in Nederland*. Amsterdam: VU.
- Lubbers, M. (2001). *Exclusionistic Electorates. Extreme right in Western Europe*. Nijmegen: KUN/ICS.
- Lubbers, M., Gijsberts, M. & Scheepers, P. (2002). Extreme right-wing voting in Western Europe. *European Journal of Political Research*, 41: 3, 345-78.
- Lucardie, P. (2009). Wilders is vooral populist en nationalist. *De Volkskrant*, 26 februari, Forum, p.10.
- Middendorp, C.P. (1991). *Ideology in Dutch Politics: the democratic system reconsidered*. Assen: Van Gorcum.
- Mudde, C. (1996). The war of words: Defining the extreme right family. *Western European Politics*, 2: 225-48.
- Mudde, C. (2007). *Populist Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2005). *Radical Right. Voters and Parties in the Electoral Market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pietersen, R. (2008). Waar houdt de vrije meningsuiting op? Racismemonitor: PVV van Wilders is extreemrechts. *Trouw*, 11 december 2008, Vandaag, p.2-3.
- Rydgren, J. (2007). The sociology of the far right. *Annual Review of Sociology*, 33: 241-62.
- Swank, D. & Betz, H.G. (2005). Globalization, the Welfare state and right-wing populism in Western Europe. *Socio-economic Review*, 12, 215-45.
- Ultee, W., Arts, W. & Flap, H. (2003). *Sociologie. Vragen, Uitspraken, Bevindingen*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Van der Brug, W. & Fennema, M. (2005). Why some anti-immigrant parties fail and others succeed. A two step model of aggregate electoral support. *Comparative Political Studies*, 38, 5: 537-73.
- Van der Brug, W. & Fennema, M. (2007). What causes people to vote for a radical-right party? A review of recent work. *International Journal of Public Opinion Research*, 19, 4: 473-87.

- Van Donselaar, J. & Rodrigues, P.R. (2006). *Monitor Racisme en Extremisme. Zesde rapportage*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van Donselaar, J. & Rodrigues, P. R. (2008). *Monitor Racisme en Extremisme. Achtste rapportage*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van Holsteyn, J. & Mudde, C. (1998). *Extreem-rechts in Nederland. 15 jaar Centrumstroming*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Veugelers, J. & Mangan, A. (2005). Conditions for far-right strength in contemporary Western Europe: An application of Kitschelt's theory. *European Journal of Political Research*, 44, 7: 837-60.
- Wagenaar & Van Donselaar, J. (2008). In: Van Donselaar, J. & Rodrigues, P. R. (red). *Monitor Racisme en Extremisme. Achtste rapportage*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Walters, D. (2009). Alleen voor Wilders gaat Volendam naar de stembus. *NRC Handelsblad*, 6 juni 2009, p.3.

Appendix 1. Correlaties tussen de uitslagen van de CD in 1994, de LPF in 2002 en de PVV in 2009 op gemeenteniveau

	% CD TK 1994	% LPF TK 2002	% PVV EP 2009
% CD TK 1994	1		
% LPF TK 2002	0,72***	1	
% PVV EP 2009	0,64***	0,84***	1

*** p < .001; TK = Tweedekamer verkiezingen; EP = Europese Parlementsverkiezingen.

Correlaties zijn berekend op basis van de gemeentelijke indeling van 2009; de gegevens van 1994 en 2002 zijn afkomstig van het CBS (2009), de gegevens van 2009 van de NOS webpagina Europakiest.nl.